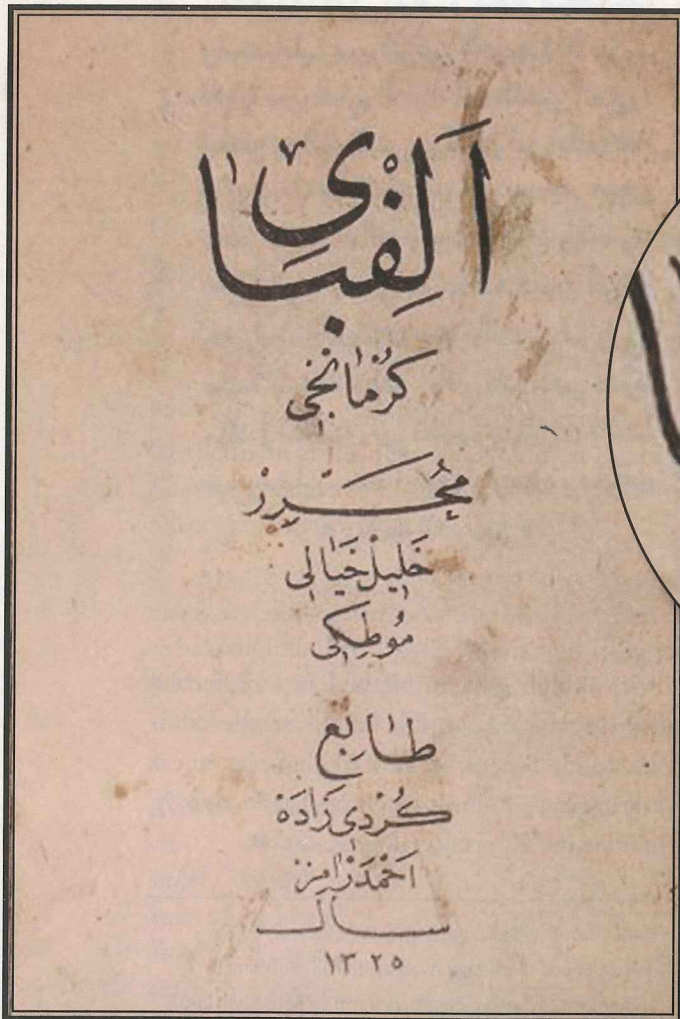

XELÎL XEYALÎ

ve Elîfbayê Kurmancî

Bahadîn HAWAR - Suat KAYMAK

ELÎFBAYÊ
KURMANCÎ

XELÎL
XEYALÎ
MÛTKÎ

Kürtçe'nin Arap harfleri ile hazırlanan alfabe kitabı *Elîfbayê Kurmancî*, II. Meşrutiyet sonrası İstanbul merkezli Kürt aydınlanmasının önemli isimlerinden, Kürtçe'nin Kurmancî ve Zazakî lehçeleri ile Türkçe, Arapça ve Fransızca bilen, Kürt dili ve edebiyatına birçok katkısı olan Xelîl Xeyalî² (1876-1926) tarafından 1909 yılında neşredildi. Xelîl Xeyalî, Bitlis'in Motkî/Mûtki ilçesindedir. *Rojî Kurd*, *Jîn* ve *Hetawî Kurd* gibi devrin önemli Kürt dergilerinde yazıları neşredildi. Kitap olarak elimize ulaşan en önemli eseri ise *Elîfbayê Kurmancî*'dir. Kürtçeye ve Kürtçe eğitime büyük önem veren, bunu yazılarında daima dile getiren Xeyalî, bu hassasiyetini pratiğe geçirerek Arap harfleri ile Kürtçe bir alfabe kitabı hazırladı. Küçük bir risale şeklinde olan bu çalışma üzerinde başta değerli araştırmacı Mehmet Bayrak'ın çalışması olmak üzere bazı çalışmalar yapıldı.³

ELİFBAYÊ KURMANCÎ'NİN İÇERİĞİ VE ÖĞRETME TEKNİĞİ

Küçük bir risale şeklindeki kitap 27 sayfadan oluşmaktadır. Çalışmanın kapağında şu ifadeler yer almaktadır; "*Elîfbayê Kurmancî, muherrir Xelîl Xeyalî Mûtki, tab' Kurdîzade Ehmed Ramîz, Sal 1325*". Eserde alfabe öğretme tekniği olarak şöyle bir yol izlenmektedir:

1. Harf ve hareke işaretlerinin tanıtımı yapılmaktadır.
2. Harflerin birleşmesiyle kelimeler meydana getirilmektedir.
3. Kelimelerle cümleler oluşturulmaktadır.
4. "İbare" başlığı altında verilen kısa okuma metniyle okuyucuya alıştırtma yaptırılmaktadır.
5. Eserin sonunda imanın esaslarını açıklayan Amentu, namazda okunan Tahiyat, Weccehtu ve Qunût duaları yer almaktadır.

XELÎL XEYALÎ'NİN ROJÎ KURD VE HETAWÎ KURD'DE YAZDIĞI YAZILAR

Xelîl Xeyalî'nin *Rojî Kurd*, *Jîn* ve *Hetawî Kurd* dergilerinde yayımlanan yazılarını incelediğimizde ilk olarak gözümüze çarpan yazıların büyük bir bölümünün Kürt dili ve edebiyatı hakkında olması ve bazı yazılarında M. X. (Modanî/Mûtki) Xelîl) müsterîni/mahlasını kullanmasıdır. Xeyalî'nin *Rojî Kurd*⁴ ve *Hetawî Kurd*⁵ de yayımlanmış Kürtçe düz yazı ve şiirleri şunlardır:

- Modanî X[elîl], "Pîroz Nave", *Rojî Kurd*, sayı: 2/1913, s. 25-28.
- Modanî X[elîl], "Ziman û Nezaniya Kurdan", *Rojî Kurd*, sayı: 2/1913, s. 29-30.
- Modanî X[elîl], "Hewar û Fîzara Muslimanî", *Rojî Kurd*, sayı: 2/1913, s. 32.

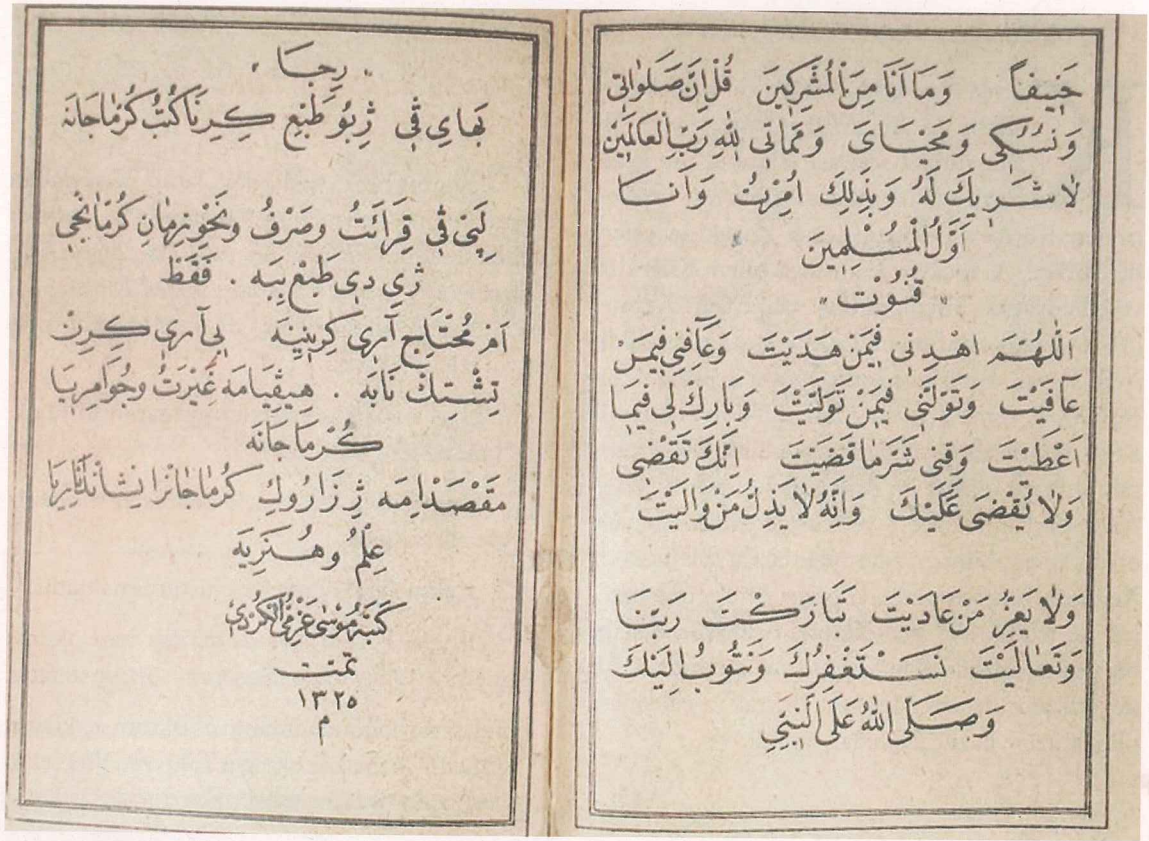
[Bu yazı, daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin İstikal Marşı'ni yazacak olan Mehmet Akif Ersoy'un Müslümanların gamsızlığını eleştirdiği bir şiirinin Kürtçe tercümesidir.⁶ Xelîl Xeyalî'nin çevirmenlik yönünü göstermesi bakımından son derece önemlidir.]

- M[odanî] X[elîl], "Tefsîra Şerîf-Şêx Muhammed Abduhu (Miftîyê Misrê)", *Rojî Kurd*, sayı: 3/1913, s. 17-20.
- M[odanî] X[elîl], "Ziman", *Rojî Kurd*, sayı: 3/1913, s. 20-22.
- M[odanî] X[elîl], "Bextreşî û Mehrûmiya Kurdan", *Rojî Kurd*, sayı: 3/1913, s. 29-31.
- M[odanî] X[elîl], "Ji Mezinê "Kurdan" Ra", *Rojî*

Kurd, sayı: 4/1913, s. 22-24.

- M[odanî] X[elîl], "Gîlî û Gazî", *Rojî Kurd*, sayı: 4/1913, s. 25.
- M[odanî] X[elîl], "Serê wê di jimara sisiya da "Bextreşî û Mehrûmiya Kurdan", *Rojî Kurd*, sayı: 4/1913, s. 26-27.
- M[odanî] X[elîl], "Ji Mezinê Kurdan ra ye", *Hetawî Kurd*, sayı: 1/1913, s. 19-22.
- M[odanî] X[elîl], "Derdê Kurdan -nizanim çiye paşvemane û roj bi roj paş ve diçin-", *Hetawî Kurd*, sayı: 2/1913, s. 25-30.
- M[odanî] X[elîl], "Ji Qesîdeyê Hecî Rehmetî Têne Zanîn Ku", *Hetawî Kurd*, sayı: 3/1914, s. 21-22.
- Babê Naco-M[odanî] X[elîl], "Erbâb-ı Hamiyet ve Himmete", *Hetawî Kurd*, sayı: 4/1914, s. 4-7.
- Babê Naco-M[odanî] X[elîl], "Şa'îre Şêrin Ziman Rûmî Tahîrî'l-Mewlewî", *Hetawî Kurd*, sayı: 10/1914, s. 14-15.

Xelîl Xeyalî'nin ikinci çevirisi, Tahîrî'l-Mevlevî adıyla tanınan Tahir Olgun'un Balkan Savaşları sonrası yaşanan göç felaketine dair şiiridir. Osmanlı'yı her yönüyle sarsan Balkan Savaşları, anlaşılan Kürt aydınlarını da etkilemiştir. O kadar ki yirmili yaşların heyecanıyla Celadet ve Kamiran Ali Bedirxan kardeşler Birinci Balkan Savaşı sonucunda Bulgaristan'a geçen Edirne şehrine dair *Edirne Sukûtunun İç Yüzü* adıyla kitap dahi yazmışlardır.

İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidar olduğu yıllarda Osmanlı ülkesinde özellikle Kürtçe ve Arnavutça üzerine çalışanlar çeşitli zorluklarla karşılaşmaktaydılar. Yazdıkları eserleri devlet izniyle basılmasına rağmen bir süre sonra toplatılabiliyordu.

Çalışmanın son sayfasında ise şu ifadeler yer almaktadır; “*Rica, bihayê wê ji bo teb'kirina kutubê Kurmacan e li pey wê qiraet û serf û nehwê zimanê Kurmancî ji dê teb' bibe. Feqet em muhtacê arikirinê ne. Bê arikirin tiştek nabe. Hêviya me xîret û cuwamêriya Kurmacan e. Meqseda me ji zarokê Kurmancan re nişandana reya 'ilm û hunerê ye. Ketebe Mûsâ 'Ezmi el-Kurdî ... 1325 M.*” (Bu eserden elde edilecek gelirin yine Kürtçe kitap yayını için kullanılacağı, bundan sonra bir Kürtçe kıraat kitabı ile sarf ve nahiv (dilbilgisi) kitabının basılacağı ancak bunun için yardıma muhtaç olduğu belirtiliyor).

Son sayfanın en altında bulunan hattat imzasının Mûsâ Ezmi el-Kurdî ya da daha sonra hattatlar içinde önemli bir yer edinecek olan Hamid Ayaç'a ait olabilme ihtimali yüksektir. Başka bir ihtimali de

göz önünde bulundurmak gerekir. Kitabın basımı, Kurdîzâde Ehmed Ramîz tarafından yapılmıştır. Ayrıca Kurdîzâde, basımını yaptığı ve yazmış olduğu kitapların son sayfasını bir ilan tarzında hazırlayarak Kürtçe kitaplar basmak istediğini ve bunun için elinde Kürtçe ve Kürdistan'a dair kitapları bulunduran kişilerin kendisine ulaşabileceği adresleri vermektedir.⁷

İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidar olduğu yıllarda Osmanlı ülkesinde özellikle Kürtçe ve Arnavutça üzerine çalışanlar çeşitli zorluklarla karşılaşmaktaydılar. Yazdıkları eserleri devlet izniyle basılmasına rağmen bir süre sonra toplatılabiliyordu. Örneğin; *Elifbayê Kurmancî*'nin yayımlanmasından birkaç yıl önce ruhsatlı olarak basılan bir Kürtçe Lûgat (Sözlük)⁸ hakkında toplatılma kararı alındı. Bu konuyla alakalı olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)'nde bulunan bir belge bize dönemin uygulamaları hakkında bilgi vermektedir.

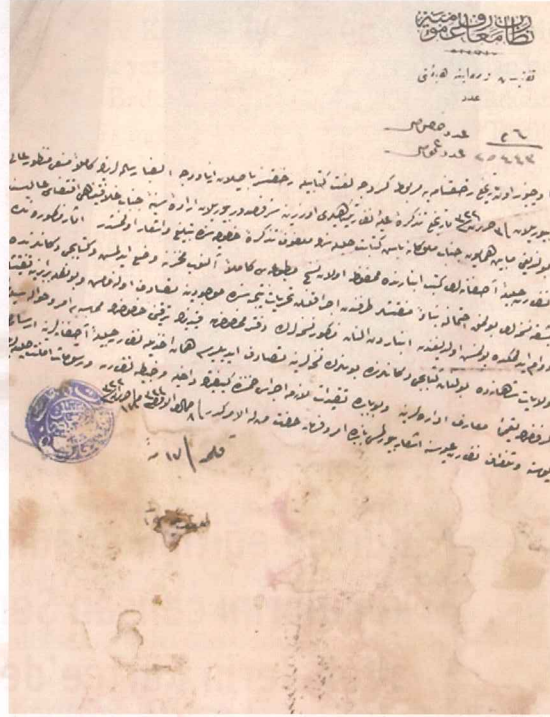
“Üç yüz on tarihli ruhsatnâmeye merbût Kürdce lûgat kitabıyla ruhsatsız basılan Arnavudca elif-bâ risâlelerinin kâmilen men'i şeref-sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî iktizâ-yı âlisinden bulunduğu mâbeyn-i hümayûn başkitabet-i celiliyyesinden bâ-tezkire-i husûsiyye bildirilmiş ve ber-muceb-i emr ü fermân-ı hümayûn cenâb-ı pâd-şâhî iktizâsı ifâ ve vilâyât-ı şâhânedede kitabcı dükkânlarında tesâdüf olunacak nüshâlarının hemân

abz ve irsâli lüzûmu icâb iden devâir ile umûm maârif dâirelerine izbâr kılınmış olduğundan nezâret-i celîliyye-i dâverilerince de iktizâsının ifâsı husûsuna himem-i aliyye-i âsafâneleri derkâr buyurulmak bâbında emr ü fermân hazret-i men-leh-ül-emrindir. Fi 12 Cemâziyelevvel sene 324 ve fi 21 Haziran sene 322. Maârif-i Umûmiyye Nâzırı". (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâbiliye Nezareti Mektub-î Kalemi, 5.7.1906, 1024/41)."

Bundan yıllar sonra Cumhuriyet döneminde basılan ilk resimli Latin harfli Kürtçe alfabe kitabının da yasaklanan kitaplar arasına girdiğini görmekteyiz. Mehmet Emin Bozarslan tarafından hazırlanan bu alfabe, 1968 yılında İstanbul'da basıldı. Ancak daha sonra yasaklandı ve Bozarslan, bölücülük ve bağımsız bir Kürt devleti kurmak suçlamalarıyla tutuklandı. Yasaklılar listesine giren ve günümüzde de yasaklılığı devam eden bu eser, ayrıca yeryüzünde yasaklı olan tek alfabe olma özelliğine de sahiptir.⁹

SONUÇ

Yaptığı çalışmalar ile Kürt dili ve edebiyatına katkıda bulunan Xelil Xeyalî'nin, bu alfabe Kürtçe'nin öğrenilip öğretilmesini daha kolay hale getirmek için yazdığı muhakkaktır. Xeyalî, sonrasında Kürtçe dili ve eğitimi üzerinde çalışmalarını sürdürdü ve dönemin önemli Kürt dergilerinde yazıları yayımlandı. Kitapta göze çarpan önemli bir

husus da iki dilbilimcisi Xelil Xeyalî ve Kurdîzâde Ehmed Ramîz ile bir hat sanatçısı Mûsa Ezmî el-Kurdî ya da bize göre Hamid Ayaç'ın aynı esere emek vermiş olmalarıdır.

Kürtçe üzerine çalışan birçok aydın, İttihat ve Terakki döneminde maruz kaldıkları baskılara rağmen çalışmalarına devam ettiler. Bu eser de dönemin zor şartlarına rağmen Kürtçe üzerine yapılan çalışmaların devam ettiği göstermektedir. ●

DİPNOTLAR

- 1 Yazının hazırlanmasında desteğini esirgemeyen Kekê Mesûd Serfiraz, Serhad Hêvî û Koma Xebatên Kurdolojiyê'ye çok teşekkür ederiz.
- 2 Malmisanij, *Yirminci Yüzyılın Başında Diyarbekir'de Kürt Ulusçuluğu (1900-1920)*, Vate Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 126-129.
- Mamoste Qedri, "Alfabeya Xelil Xeyalî", *Bîr*, Hejmar 3, (2010).
- Mamoste Qedri, "Xelil Xeyalî", *Bîr*, Hejmar 10, (2010).
- Sicill-i Ahval kayıtlarında Xelil Xeyalî, BOA. DH. SAIDD, 84/409.
- 3 Yapılan çalışmalar: Mehmet Bayrak, *Açık-Gizli/Resmi-Gayriresmi Kürdoloji Belgeleri*, Özge Yayınları, Ankara 1994, s. 492-505; *Elifbeya Kurdî*, muharrir (nivîskar): Xelil Xeyalî, Weşanxaneyê Hîvda, Stenbol, 2004.
- 4 *Rojî Kurdî*'deki yazıları için bkz. <http://www.kovarabir.com/?p=2164>
- 5 *Hetawî Kurdî*'deki yazıları için bkz. Mesûd Serfiraz, "Kovara Hetawî Kurdî Nasandin û Naveroka Wê", *Zend*, Hejmar 18, (2012), s. 66-72.
- 6 Mehmet Akif'in şiirinin Türkçesi için bkz. Safahat, Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2006, s.286
- 7 Ehmed Ramîz'in bastırıldığı bazı kitaplar şunlardır:
 - *Xulaseî 'Eqaîd*, Şêx 'Ebdullah Efendiye Nehrî, R.1326 (1911), Manzûme-i Efkâr Matbaası, İstanbul, 32 s. (Ayrıca Xulaseî 'Eqaîd'in bitmesiyle 13. sayfadan itibaren "Reşbelek" başlığı ile bizzat Ehmed Ramîz'in kaleme aldığı bir bölüm de bulunmaktadır).
 - *İki Mekteb-i Musibetin Şehâdetnâmesi Yahûd Dîvan-i Harb-i Örfî: ve Said-î Kurdî, Muharrir Bedî'uzzeman*, Tab'î

Kurdîzâde: Ehmed Ramîz, İstanbul, İkbâl-i Millet Matba'ası, Vezîr Hanı, 1327. Bu eserin 48. sayfasında Bed'uzzeman Sa'id-î Kurdî, Xelil Xeyalî'den şöyle bahseder: *İşte hamiyet-i milliyenin bir misâlini size takdîm ediyorum ki o da Mûtkilî Xelil Xeyalî Efendidir ki hamiyet-i milliyenin her şubesinde olduğu gibi bu şube-i lisân meydanından "kasabû's-sabakî" ihrâz eylemiş [mükafat kazanmış] ve lisânımızın esâsı olan elifbâ ve sarf ü nahvını [gramerini] vücûda getirmiş ve hatta diyebilirim ki asr-ı hamiyet ve gayret ve fedâkârlık ve himâyet-i zu'afâ [zayıfların himayesi] imtizâc ederek [birleşerek] vücûd-ı ma'neviyesini teşkil etmiştir. Hakikaten Kürdistan ma'deninden böyle bir cevher-i hamiyete rast geldiğinden bizim istikbâlimizi onun gibi ümidinden birçok cevâhir ışıklandırıcaktır. İşte bu zât-ı şâyân-ı iktidâr bir numûne-i hamiyet göstermiş ve muhtâc-ı tekemmül lisân-ı milliyemize dâir bir temel atmış[.] Onun eserine gitmeğe ve temeli üzerine binâ etmeği ehl-i hamiyete tavsiye ediyorum.*

- *Mewlûd-ü Nebî bi'l-Luxetî'l-Kurdiyye*, Ji Neşriyata Kurdîzâde Ehmed Ramîz, H. 1324 (1906), Qahîre, 35+1 r. -- *Hakîhat-i Hâl*, Muharrir Doktor Şerafeddîn Mağmûmî, Naşrî Kurdîzâde Ehmed Ramîz, Matba'a-i Ebuziya, Kostantiniyye 1330.
- 8 324 (1906) yılında toplatılmayla karşı karşıya kalan Lûgat büyük bir ihtimalle, Yusuf Ziyaeddîn Paşa'nın, Sultan Abdülhamid'e sunduğu "el-Hediyetü'l-Hamidiyye fi'l-Lugati'l-Kürdiyye"dir.
- 9 Susan Meiselas, *Kurdistan In the Shadow of History*, The University of Chicago Press, Chicago 2008, s. 234-235.